ज्योतिष

३२८ स्मृ : ५६ ५८८ पर्व

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai."

(1)

॥पर्वनिर[illegible]पुस्तक॥

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai."

पर्वनि

(2)

॥श्रीगणेशायनमः॥श्रीशिवंसद्गुरुंनत्वाकर्कगर्गादियाज्ञिकान्॥दर्शेचपौर्णमासेचयाग
कालोनिरूप्यते॥१॥त्र्ययुक्तश्रुतिसूत्रभाष्यनिचयंश्रीकर्कदेवोदितान्श्रीमंतात्रिधु
रामयाज्ञिकमतान्स्तान्पर्वणोनिर्णयान्॥श्रीगंगाधरनिर्मितिंहरिहरंरेणुंतथाम्प्र
नंश्रीकात्यायनयज्ञपार्श्वसहितंकर्मप्रदीपंतथा॥२॥हेमाद्रिंप्रथितंचमाधवमतंस्मृत्य
र्थसारामृतंरत्नंश्रीमदनस्यनिर्णयम[illegible]सिंधुंतथाभास्करं॥तत्वंकालविवेचनंस्मृतिग
न्श्रीकौस्तुभंज्योतिषांसिद्धांतंस्मृति[illegible]कादीन्निखिलग्रंथान्विचार्यादरात्॥३॥श्रौ
तिसूत्रस्मृतिभाष्यप्राचीननिबंध[illegible]रान्नत्वान्॥गणपतिरावलविदुषानिर्मीयते
औदीच्यद्विजगुर्जरेषुमहितःश्रीरा[illegible]दासोवडोदौ[illegible]मनोहरार्पितयदार्यौकीर्तिर्नमा
चीयतेसार्वः॥४॥तत्सुत्रोहरिशंकरो[illegible]स्तिश्रीरावलख्यातिजन्तसूनुर्यजुषांस्थितिर्ग
२५ पतिश्रूतेनयैर्वर्ण्यते॥५॥पर्वण्यपिंडसकथंविज्ञेयःपिंडेथवापिंडयज्ञिःकस्तस्यान्॥राक
मत्योःसकलंतदेतद्विचार्यवक्ष्येसुगमेर्वचोभिः॥६॥धीरान्कुशाग्रधिषणान्धिषण

रा

(2A)

ध्यान्से प्रार्थये मुकुन्दं प्रकृति प्रणामः ॥ यस्यार्द्धकालिक विनिर्णय सारमेनं सानुग्रहाः सुमनसश्च वि-
चारयंतु ॥ ७ ॥ दर्शपौर्णमासयागं प्रहृत्य श्रूयते ॥ सयो हैवं विद्वान् पौर्णमासेनैव पौर्णमासीयष्टुं
आमावास्येनामावास्यां द्विषप्रपव पाप्मानमपहतेइति ॥ कात्यायन सूत्रे च ॥ पूर्वां पौर्णमा
मुत्तरां वोपवसेद्दिक्षि ॥ तत्र पौर्णमा अमा शब्दौ कालविशेष वाचकौ ॥ यत्र परमा पूर्णता चंद्र
स्य सा पौर्णमासी ॥ यत्र परमः क्षयश्चंद्रस्य सामावास्या ॥ गोभिल सूत्रे च ॥ यः परमो विप्र
कर्षः सूर्याचंद्रमसोः सा पौर्णमासी यः परमः संनिकर्षः सामावास्येति ॥ तत्रनाव पौर्णमासयाँ
निर्णायिनी श्रुतिः ॥ सवेसं प्रत्येव नापव [illegible] श्रुतिः ॥ संप्रति अभिमुखे ॥ सन्मुखे ॥ संपूर्ण
चंद्रे इन्द्रियावत ॥ उपवसेत ॥ अग्न्या [illegible] न्यतरागारे धृ यनांते यम नियमं कुर्व
न्निति ॥ उत्तरदिने च ॥ सवै प्रातरपप यप्रथमेन कर्मणाभिपद्यते पः प्रणयतीति प्रतिपद्येव
यागविधानाद्यहः साध्यता पौर्णमासयागस्य मुख्या ॥ तथा दर्शोपवासे प्रहृत्य ॥ सयत्रै
षपतार्दि-राश्चिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे इति तथा तस्माद्यदेवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृश्ये

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan Mumbai

येनोपवसेदिति कात्यायनपक्षे ॥ तथा ॥ अथ यदैव नो दियादथोपवसेदित्याश्वला: ॥ तथा पूर्वे
द्युरथ्विंग ह्वाति उत्तरे मह्यर्यजतीति तथा ॥ संधिमभितो यजेतेति ॥ तथा गोभिलसूत्रे ॥ पक्षां
तं पवस्तव्या: पक्षादयो निय ष्टव्याइति ॥ तथा कात्यायनसूत्रेपि पौर्णमासवदन्यद्दर्शवइ
(3) एतदर्थानुसारिण्य: ॥ अत एव योपि पर्वशेषश्चतुर्थी त्राइस्याच्चादर्शयागस्य द्वाह: कालतो
दधति ॥ तत्रातिसूक्ष्मे संधौ यागानुष्ठानसंभवात् पूर्वदिने पर्वणि आरंभ उत्तरदिने च
निपदि यागसमाप्ति: ॥ तत्र पर्वप्रतिपदो: संधौ पूर्णे संदेह एव नास्ति ॥ खंडस्वेतु तत्रोपवास
गकालयोर्निर्णयमाह ॥ लौगाक्षि: ॥ पर्वाहू वाथ मध्याह्न यदि पर्व समाप्यते ॥ उपो
तत्र पूर्वेद्युस्तदहर्यागइष्यते ॥ अपराह्ने च रात्रौ यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्नह
श्वोभूते यागइष्यते ॥ गोभिलस्मृतौ च ॥ आवर्तनयदा संधि: पर्वप्रतिपदोर्भवेत् ॥ त
गइष्येत परश्चेत्परेहनि ॥ पर्वप्रतिपदो: संधिरर्वाक् आवर्तनाद्यदि ॥ तस्मिन्नहनि पष्ठ
वेधु: स्यादुपक्रम: ॥ आवर्तनात्पर: संधिर्यदि तस्मिन्नुपक्रम: ॥ परेद्युरिष्टिरिष्ये

Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

धिनिर्णयः ॥ कालादर्शे ॥ पर्वप्रतिपदोः संधिर्मध्याह्ने पूर्वतोपि वा ॥ अन्वाधानं पूर्वदिने तत्र द्वि
यागइष्यते ॥ परतश्चेत्परत्रेष्टिस्तद्दिने स्यादुपक्रमः ॥ तथा पस्तंब त्रा ष्यार्थसंग्रहे ॥ अपराह्ने
चारौ त्रौ यदि पर्व समाप्यते ॥ उपोष्या तत्र राकास्या सा पूर्णा सर्पि लक्षणा ॥ पूर्वाह्ने वाथ मध्या
(3A) ह्ने यदि पर्व समाप्यते उपोष्यानुमतिस्तत्र सा अनः पूरित लक्षणा ॥ अपराह्ने मध्यमो वा यदि प
र्व समाप्यते ॥ उपोष्या तु कुहूस्तत्र यथ [illegible] लक्षणा ॥ पूर्वाह्ने वाथ मध्याह्ने पर्व संधिर्यदा
भवेत ॥ तत्रोपोष्या सिनीवाली [illegible] लक्षणेति ॥ अद्यदिवसस्य द्वेधा विभागेन संधिर्नि
र्णयः ॥ तद्यथा ॥ वसेतागी [illegible] अपराह्णः पितरइति द्वेधा विभागपराश्र
ति ॥ स्कंदपुराणे ॥ आवर्तनात्तु पूर्वाह्नो [illegible] स्ततः परः ॥ मध्याह्नस्ततयोः संधिर्यदाव
र्त्तन मुच्यते ॥ [illegible] ॥ पूर्वाह्ने मध्यमे वापि यदि पर्व समाप्यते ॥ तदोपवासः पूर्वेद्यु
रादहर्यागइष्यते ॥ अयं च द्वेधा विभागः सर्वेषां पर्वद्वय संधिनिर्णये साधारण एव ॥ श्रा
नसनेधिनांतु अमासंधिनिर्णयेपि उपित्र्य [illegible] कालविधायक श्रुत्या त्रेधा विभागा

" Joint Project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. "

पर्व

वक्ष्यते पौर्णमास्यां तुष्टिव्याविर्नागम एव ॥ अत्र पर्वापेक्षया यावती प्रतिपदो वृद्धिः क्षयो वा तदर्द्धं

पर्वणि प्रक्षिप्य संधिर्निर्णेयः ॥ तदाह कात्यायनः ॥ परेद्युः घटिकान्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च

(५) याः ॥ तदर्द्धं क्षिप्त्वा पूर्वस्मिन् दर्शे सवृद्धिं प्रकल्पयेत् ॥ लौगाक्षिरपि ॥ तिथेः परस्या घटिका

स्तु याः स्युर्न्यूनास्तथैवाभ्यधिकास्तु यासां तदर्द्धं नियोज्यं च तदा प्रयोज्यं दर्शस्य च वृद्धौ प्र

थमे दिने तत् ॥ अत्र केचित् ॥ यदि चतुर्दशी घटी १० पर्व पंचदश घटी मितं १५ प्रति

पदेकोनविंशति घटीका १९ तदा प्रतिपदो वृद्धेरर्द्धं घटीद्वयं पर्वाणि प्रक्षिपंति ॥ एवं चतुर्द

शी यदि पंचविंशति २५ घटी पर्वैकोनविंशति घटिकं १९ प्रति चतुर्दश १४ घटिका त

दा प्रतिपदः सार्द्धं सार्द्धघटिद्वयं पर्वान्न्यूनयंति ॥ तदयुक्तं ॥ इदं शौचविशये पर्वापे

या प्रतिपदो ह्रासस्य वृद्धेश्चाभावात् ॥ प्रत्युत वक्ष्यमाणोदाहरणे ह्रास एवास्ति ॥ ह्रासो

दाहरणे च वृद्धिरिति ॥ न हि घटिकान्यूनाधिक्य भावे ह्रासवृद्धिसंभवतः ॥ किंतु ॥

र्ना

वृत्तिथेर्गतैर्घ्ययोगे निघ्नायघ्यघ्ना-म्रकं तिथिमानेनाप्तात थोत्तरतिथेर्गतैर्घ्यये
निघ्नायघ्यघ्ना-म्रकं तिथिमानेनाप्ताक्ता सवृद्धी वेदितव्ये ॥ तत्र वृद्ध्युदाहरणं
यत्र चतुर्द्दशी पंचविंशति २५ पर्वविंशति २० प्रतिपत्षोडश १६ अत्र पर्वणो
(५A) घ्यादिमानं पंचपंचाशत् ५५ प्रतिपद्घट्यादिमानं षट्पंचाशत् ५६ अत्र वृद्धिरे
घटी १ तया तदर्द्धं पर्वणि योजिते जातं पर्व सार्द्ध विंशति घटिमितं २०।३० दिनप्र
मां ३० त्रिंशन्मितं तदपराह्णे संधिर्जायते तेनोत्तरदिने यागः ॥ क्षयोदाहरणं यथा
यत्र चतुर्द्दशी १५ पंचदश घटि पर्व ४ एकविंशति २१ घटिमितं ॥ प्रतिपत्पंचविंश
ति २५ घटिका अत्र पर्व षट्षष्टि घटिमितं ६६ प्रतिपच्चतुःषष्ठी घटीमिता ६४ त
दा प्रतिपत्क्षयो द्विघटिमितः ॥ तदर्द्धं पर्वणि वियोजिते जातं पर्व विंशति २० घ
टिमितं तदा मध्याह्ने संधिर्जायते तेन तस्मिन्दिने यागः । पूर्वदिने न्वाधानादि

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

पर्व

साध्विस्तु द्वित्रिः स्वमत्यान्यत्राप्युह्यं ॥ इदमुदाहरणद्वयममावास्याविषयं ज्ञेयं ॥ अयं च तिथि
ह्रासवृद्ध्योर्योजनाविधानयोः सूक्ष्मो विचारो गंगाधरयाज्ञिककृते पर्वनिर्णये तु प्रामेय
षग्रंथे च प्रोक्तः तेनास्माभिरपि युक्तिसहत्वेनादृतः ॥ एवं संधिं निर्णीय तत्पूर्वापरयोर्दिनयो
5 र्यथोक्तकालेन्वाधाने ॥ यागकाले च यागो विधेयः ॥ संधिमध्ये तो यजेत प्रत्यादित्य तिस्म
तिप्रोक्तत्वात् ॥ तत्र यागकालो यथा ॥ लौगाक्षिः ॥ त्रीनंशानोपवसथ्यस्य यागस्य चतुरो भिद्
द्वावंशौ तु सृजेदस्यो यागे च व्रतकर्मणि ॥ ... पर्व चतुर्थांशो वर्ज्यो यागे तु पक्षते ॥ कात्यायो
(5) नोपि ॥ पंचदशं पादः परः पादः पक्षादेः प्र... स्त्रयः ॥ कालः पार्वणयागस्य अन्यथा तु न
द्यते ॥ वृद्धशातातपः ॥ पर्वणो यः ... आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ॥ यागकालः स वि
यः प्रातरुक्तो मनीषिभिः ॥ पौर्णमास्यां विशेषमाह कात्यायनः ॥ संधिश्चेत्संगवादूर्ध्वं प्रा
र्यावर्तनादवेः ॥ सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः ॥ आपस्तंबोपि एवं छुः पौर्ण
स्यामन्वाधानपरिस्तरणोपवासाः सद्यो वा सद्यस्कालायां सर्वं क्रियते इति आपस्तंबः
र्थसंग्रहकारोपि ॥ अन्वाहितिश्चास्तरणोपवासाः पूर्वेद्युरेते खलु पौर्णमास्यां ॥ अ

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

र्तिना प्राग्यदि पर्वसंधिः स च स्वदा वा क्रियते समस्तामिति सर्वेष्वारब्धा साधारणमेतत्॥ वाजस
नेयिनां तु। अखंडायामपि पौर्णमास्यां सद्यस्कालता विकल्पेन भवतीति सद्यो वा प्रातरिति
(5A) सायनसूत्रे उक्तं॥ अन्वाधाने पर्वचतुर्थांशावर्जनं तु सद्यस्कालव्यतिरिक्तविषयं॥ तत्र तदैव त
दुष्टानात्र॥ यत्तु माधवाचार्यैरुक्तं॥ यस्तु वाजसनेयी स्यात्तस्य संधिदिनात्पुरा॥ न कार्यान्वा
हितिः किंतु सद्यः संधिदिने हि सेति॥ यच्च कालादर्शेप्युक्तं॥ आवर्तनादूर्ध्वः संधिर्यच्चान्वाध्या
पृ. ६ यतद्दिने॥ परेद्युरिष्टिरित्याहुर्विप्रा वाजसनेयिनः॥ यच्च मदनरत्ने॥ मध्यंदिनात्स्याद्दहनीहय
स्मिन्प्राक्पर्वणः संधिरियं तत्तृतीयं॥ स... का वाजसनेयिमस्मात्तस्यामुपोष्याथ परेद्युरि
ष्टिरित्युक्तं तत्कर्कभाष्यदेवयाज्ञिक... दितच्छाखीयग्रंथविरोधाद्धज्ञानादराच्चोपे
क्ष्यमिति निर्णयसिंधुकाराः तथा हि॥ मध्यंदिनात्स्यादित्यस्मिन्नापस्तंबभाष्यार्थसंग्रहका
रोक्तवाक्ये पौर्णमासी विज्ञाये मध्याह्नात्प्राक्पर्वप्रतिपत्संधौ तस्मिन्दिने उपवासं विधायोत्त
रदिने इष्टिः कर्तव्येत्युक्तं॥ तन्न संगच्छते॥ एतस्य वाक्यस्य तावद्वाजसनेयिनां श्रुतिषु का
त्यायनसूत्रे कर्कभाष्ये कात्यायनस्मृतिषु वा मूलानुपलंभात्॥ उपवासकालविधायक

Joint project of Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

पर्व

स्मृतिविरोधात् प्रतिपच्चतुर्थीदर्शे निषिद्धयागप्रसंगेश्च ॥ यथा ॥ न पर्वस्वं चतुर्थीदर्शे यागे: प्रतिपद: क्वचि
त् ॥ रक्षांसि तद्धि लुंपंति श्रुतिरेषा सनातनीति कात्यायनेन तत्र तत्प्रतिषेधात् ॥ ननु अपराह्णसंधिवदत्रा
पि प्रतिपच्चतुर्थीदर्शे यागोस्त्विति चेन्न ॥ तत्र प्रतिप्रसववाक्यसत्वात् ॥ तथा च वृद्धशातातप: ॥ संधिश्चे
द्य पराह्णे स्यात् यागं प्रात: परेहनि ॥ कुर्वाणा: प्रतिपद्यागे चतुर्थेपि न दुष्यतीति ॥ अत्र तु पूर्वाह्णसं
(८) धित्वेन प्रतिपच्चतुर्थीदर्शेयागविध्यानंतर्यं नयुक्तं ॥ तद्विधायकवाक्याभावात् ॥ किं च ॥ पर्वचतुर्थी
दर्शेउपवास: स्मृतिषु निषिद्ध: ॥ सोपि तेन तत्र प्रसज्यते ॥ तस्मात् तस्य वाक्यस्य प्रामाण्येपि चिंत्यं ॥
एतेन संगवाहूर्ध्वं माध्यन्हात्प्राग्यत्र पर्वसंधिस्तत्रोपवास उत्तरदिने च याग इति मतमपास्तं ॥
कालतत्त्वेवानपेयिनस्तक्रमध्यंदिनादि [illegible] । कालविशेषपरत्वेन योजयंति ॥ यथा द्वात्रिंशद्घ
टीमिते दिने यत्र चतुर्दशी दशघटी १० पौर्णमासी १५ पंचघटी प्रतिपदेकविंशति २१ घटी
तत्र प्रातर्यागकालो विध्यते ॥ इदं दर्शे विज्ञाये वाजसनेयिनामत्र याग इति ॥ तदपि न युक्तं ॥ अम
ध्याह्नसंधित्वेन संधिशास्त्रप्राबल्यात् संधिदिने एव यागस्योचितत्वात् ॥ पर्वचतुर्थीदर्शस्या
ध्यानां दोषे निषिद्धत्वेन तत्रोपवासासंभवाच्च ॥ संधिशास्त्रं च यागशास्त्रात् प्रबलं ॥ अपराह्णसं

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

पूर्वं विद्यमानेऽपि पर्वगकालं लंघित्वा ह्यो उत्तरदिने तदभावेपि यागविधानात् ॥ तस्मात्संगवादूर्ध्वमपि
ध्याह्नात्प्राक्संधिमत्यां पौर्णमास्यां सर्वस्याप्यपराह्णः संधिदिने याग इति सिद्धं ॥ केचित्तु वाजसनेयि
नामी दृश्यां पौर्णमास्यां यतो हेमाद्रिमाधवप्रभृतिभिः प्राचीनैर्निबंधकारैर्मध्याह्नादिना प्रा
(6A) पि पर्वप्रतिपत्संध्यौ तद्दिने उपवास उत्तरदिने याग उक्तः अन्येषां तु संधिदिने यागस्तथैव का
दर्शे मदनरत्ने मदनपारिजाते कालतत्त्वविवेचने कालनिर्णयदीपिकायां स्मृतिचंद्रिकायां
नंदपंडितकृततन्निर्णयग्रंथे तथान्येष्वपि निबंधेषु संगवादूर्ध्वं मध्याह्नादिना प्रागपि पर्वसंध्यौ अ
ध्याह्ने उत्तरदिने तिथिवृद्ध्या मुख्ययागकालालाभे तिथिसाम्यक्षययोर्मुख्ययागकालाऽ
(6A) लाभे वा प्रातर्यागः ॥ तस्य यागस्य समूलत्वं निरूपणं प्रतिपदि कर्तव्या ॥ ननु द्वितीयायामिति ॥
प तस्य बहुषु ग्रंथेषु प्रतिपादितत्वेन शिष्टाचारविषयत्वेन चायमपि पक्षो न निराकर्तुं शक्य
यः ॥ सर्वोक्तदूषणागणनात् अन्यशाखाविषयो व्याख्येयः ॥ वाजसनेयिनां विशेषविधा
नेन दूषणाप्रसक्तेः ॥ मध्याह्नादिनात्यादित्यादिवाक्यानां हेमाद्रिमाधवादिभिर्बहुभिर्निबंध
कारैर्लिखितत्वेन समूलत्वस्य निश्चितत्वादित्याहुः ॥ इति पौर्णमासीनिर्णयः ॥ अथा

...Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

पर्व

मावास्यानिर्णीयते ॥ तत्र प्रायः पूर्वोक्त एवायं निर्णयोऽमावास्यायामपि ज्ञातव्यः
तत्र विशेषस्तूच्यते ॥ अत्रापि दिवसस्य त्रेधा विभागविधाय पूर्वोक्तक्रमं ध्या द्वापरा
ह्ला-समविभागेन कल्पयित्वास्य तिथिनिर्णयो विधेयः ॥ नन्वत्र पौर्णमासीवद
मावास्यायामपि आयतनेनानुवर्तीय इति विशेषवाक्यबलेन द्वेधा विभाग
एवास्तु । पूर्वोक्ते वैदेवानामि[illegible]ति वाक्यमध्यंदिनपदमावेनैन पर ॥ अ
पराह्ला ह्यस्तु द्वितीयभागपर[illegible]बलाद्यवादुभयत्रापि द्वेधाविभागः सर्व
निबंधकारसंमतो भवतीति चेन्न[illegible]वोक्तो वैदेवानामिति त्रेधाविभागपरत्वे
तो मध्यंदिनपदेनआवर्तनकालो नेसूक्ष्मो वक्तुं न शक्यते । समस्यादस्य
त्वात्ति मीमांसान्यायेन मध्यंदिनपदेन समग्र एव विभागो वक्तव्यः । ननु विषे
मः । विशेषस्याश्रुतत्वात् । यत्र विशेषाद्विभागप्रमाणं नोक्तं तत्र समाएव वि
गा ज्ञेयाः । यथा पुनराध्येये समस्य वाशास्य दर्शनशातपथे । आदिस्त्वे वस

A joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(7A)

कृतवा यद्देवोदेस्य थवसंतो यदा संगवोथ गोष्ठो यदा मध्यंदिनोथ वर्णा यदापराह्णोथ ऋं
षदेक्षमत्यथ हमंत स्तस्मात्तु मध्यंदिन एवाददीतेति श्रुतो समाप्त च विभागा गत्वे
तथात्रापि तृतीया ॥ तथापात्रेधा विभाग पराज्ञात पथ श्रुतिः ॥ सवा अपराह्णे दद्या
पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणामपराह्णः पितॄणां तस्मादपराह्णे ददातीति
तथापरा श्रुतिः ॥ तस्मै ह स्म पूर्वाह्णे देवा अश्नन्ति मध्यंदिने मनुष्या अ
पराह्णे पितर इति श्रुत्यनिप्रायेण कात्यायनः कर्केण च त्रेधा विभाग एवोक्तः ॥ तथा
छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ॥ वासरस्य तृतीयेंशे
नातिसंध्यासमीपत इति ॥ अपराह्णो द्रा स्मृतीयो भाग इति कर्कभाष्ये च ॥ तस्मादमावास्यायां
त्रेधा विभाग एवेति ॥ सिद्धांतः ॥ अथ भास्कराख्य प्राचीनयाज्ञिक ग्रंथोपि त्रिधा विभ
क्तस्य दिनस्य यो मध्यमो शस्तदुत्तरस्मिन् भागे संधिशोउत्तरे ह्यपराह्ण इत्युक्तं ॥ द्वयो या
गो दिनद्वयसाध्यः ॥ तत्र पूर्वे पुरन्वाधानादि पूर्वाह्णे कर्तव्यं ॥ अपराह्णे वैश्वदेवः ॥

पव

पिंडपितृयज्ञो दर्शश्राद्धं च॥ उत्तरेद्युर्दिने प्रातर्दर्शयागः॥ पूर्वेद्युः पितृभ्यो निष्क्रीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुत
इति श्रुतेः॥ तथा॥ पूर्वेद्युः पितृभ्यः क्रियते उत्तरमहर्देवान्यजंते इत्याश्वलायनश्रुतेश्च॥ पू
र्वो ऽंगत्वात्पिंडपितृयज्ञ इति कात्यायनसूत्रात्॥ एतद्व्याख्याने कर्काचार्यैः॥ पूर्वएव दर्शा
(४) त्पितृयज्ञो न पश्चात्॥ कुतः॥ अंगत्वादि[illegible]ज्ञ॥ केषांचिन्मते पितृयज्ञस्यानंगतात
त्रापि श्रुतिवाक्यात् पूर्वेद्युर्दिने एव पिंड[illegible]ः॥ उत्तरदिनेनुयागः पक्षांते कर्म निर्वर्त्य वै
श्वदेवं च साग्निकः॥ पिंडयज्ञं ततः कुर्या[illegible]न्वाहार्यकं बुधैः॥ इति कात्यायनेनान्वाधा
नवैश्वदेवपिंडयज्ञदर्शश्राद्धानां क्रमे[illegible]दिने कर्तव्यत्वं प्रतिपादितं॥ अत्रामावास्या
याः संपूर्णत्वे संदेहएव नास्ति खंडत्वे तु पिंडपितृयज्ञकालस्तावन्निर्णीयते॥ तत्र श्रौ
शतपथे॥ स यत्रैष पुरस्ताद्रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे ऽथेभ्यो ददातीति॥ तथा का
हविर्यज्ञकांडे॥ तस्माद्यदेवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्दृश्येत तर्ह्येवोपवसेदिति॥ तथा॥

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(8A)

श्माघद्दैवैषनपुरस्तान्नपश्चाद्दद्देपततर्वोवसेदिति॥तथा अग्रेयद्देवबोदीपाद
पवसेदित्याघादशी पवासादि प्रहृतस्यकृतयः॥पिंडपितृयज्ञेच॥तद्दापतन्मासि
मास्येवपितृभ्योददतोयद्दैवैषनपुरस्तान्नपश्चाद्ददृश्येयथैत्र्योददाच्चेषवेस्वोमोऽ
देवानामन्नंयच्चंद्रमाःसएताः॰रात्रिंक्षीयतेतास्मिन्क्षीणेददातितथैन्योसमदंकरो
त्यथयदक्षीणेदद्यान्समदर्हं कुर्यात्पिता पितृभ्यश्चेति॥एतांरात्रिंअमावा
स्यांप्राप्यक्षीयते॥अत्ररात्रिशब्देन दृशीकलाक्षयकालोहोरात्रंसंपूर्णंमु
च्यते॥समदंकलहं॥चंद्राक्षयोदेवानांकालस्तस्मिन्पितृभ्योदानेतेषांकलहप्र
वत्रवर्तते॥तेनाक्षीणेदद्यात्॥क्षीणेएवदद्यादितिनिष्कृष्टोर्थः॥तथाचकर्कोप्याह॥
तस्मिन्क्षीणेददातीतिहिश्रूयते॥सचपरमक्षयः॥इतरस्तुप्रत्यहमेवजायतेएवंचसतिप
रमक्षयविशिष्टकालएवपिंडपितृयज्ञोभवतिनान्यत्रेति॥तस्मिन्क्षीणेददातीत्यत्रनि
बंधकारैः॰चतुर्दश्यष्टमे[illegible]त्रागेचंद्रस्यक्षीणेचेतपिंडपितृयज्ञकालःखंडेपर्वण्यप

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan Mumbai

पर्व

(१)

ख्यातः॥तथाहि॥हेमाद्रौचतुर्दश्यंतयाममावास्यायाममासप्तमयामान्तपर्यंतंचंद्रस्यक्षयः प्रतिपादितः॥चतुर्द
श्यष्टमेभागेक्षीणोभवतीचंद्रमाः॥अमावास्याष्टमेभागेपुनःकिलभवेदणुरितिकात्यायनवाक्यात्अमाष्ट
मांशेतुपुनश्चंद्रोणुप्रमाणउत्पद्यतेतदारभ्यवर्द्धतेच॥तस्मादमावाष्टमभागेचंद्रस्यवृद्ध्यभिमुखत्वेनाक्षीण
त्वात्तत्रपितृभ्योनदेयं॥अथयपदक्षीणेदद्यादित्यादिवाक्यस्यानिषिद्धत्वात्॥किंतु॥चतुर्दश्यष्टमांशेपराह्णग
तेपितृभ्योदेयं॥तत्रचंद्रस्यक्षयाभिमुखत्वेनक्षीणत्वस्यमुख्यत्वात्॥यादृशश्चतुर्दश्यष्टमांशेचंद्रस्तादृश
एवामावास्याष्टमांशेणुः॥परंतुसक्षयाभिमुखः॥अयंतुवृद्ध्यभिमुखः॥इतिपुनःशब्देनलभ्यते॥अत
नमुख्यःकालस्तत्रेतिचतुर्दशीमिश्रैवामावास्यापिंडपितृयज्ञेग्राह्येत्युक्तं॥तज्ज्योतिःशास्त्रविरुद्ध
त्वएषसंवत्सरःप्रजापतिःषोडशकलास्तस्यरात्रयएवपंचदशकलाध्रुवैवास्यषोडशीकलासरात्रि
रेवाप्यूर्यतेपचक्षीयतेसोमावास्यांरात्रिमेतयाषोडश्याकलयासर्वमिदंप्राणभृदनुप्रविश्यतत
तज्जायतेइतिश्रुतिविरुद्धत्वादनादेयमेवं॥तत्रज्योतिःशास्त्रविरोधोयथा॥गणितागमेहिअमा
मांतक्षणएवचंद्रस्यासंनिकृष्टःक्षयःप्रतिपादितः॥यथाचंद्रमंडलस्यैलेद्वादशांगुलविस्तारव्यवहा

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and ... Mumbai

(९A)

कल्पतत्तस्यत्रैराशिकरीत्याकृष्णप्रतिपत्प्रभृतिप्रत्यहमष्टाचत्वारिंशद्व्यंगुलानि ४८ क्षयोजायते॥एवं
प्रवेशक्षणेचंद्रमंडलमष्टाचत्वारिंशद्व्यंगुलानि॥४८ अवशिष्यते॥तस्यापिप्रतिप्रहरंषडंगुलानि
क्षयोजायते॥एवंसत्यासंतिकः अर्द्धक्षयोमांसक्षणेजायतेतदग्रेशुक्लप्रतिपदाद्यक्षणप्रभृतिने
वमानेनवर्द्धते॥इत्थंज्योतिःशास्त्रोक्तः [illegible] सिद्धार्थः॥देशविशेषकालविशेषेचक्रमाद्यभाग
पिप्रान्त्यांचंद्रोदयस्यपतेअमांतभागेनुक[illegible]स्यपतेतदेषज्योतिःशास्त्रविरोधः॥श्रुतिविरोधोप
था॥चतुर्दशीमष्टनीयांशेचंद्रस्यपंचदशीत[illegible]क्षीयतेइतिहमाध्वाकुक्तं॥वस्तुतस्तुचतुर्दशीप्रांते
चंद्रस्यचतुर्दशीकलाक्षीयतेततःपंचदश्याःकलायाःक्षयारंभोजायतेअमांतप्रहरेतुषोडश्याःक
लयासर्वमिदंप्राणभृदनुप्रविशति॥तदनंतरंप्रतिपदआद्यक्षणेपुनरुत्पद्यतेइतिप्रातःशब्देना
र्थोगम्यते॥सोपिश्रुतिविरोधः॥किंचकासायनाचार्यैरमांष्टमेभागेचंद्रस्यानिक्षीणत्वानत्रैवपिंड

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

पित्र्यपक्षः प्रतिपाद्यते॥ यथा॥ वर्द्धमानाममावास्यां लभेच्चेदपरेहनि॥ यामांस्त्रीनधिकान्वापि पित्र्यय
स्तेनो भवेत्॥ इति॥ ननु त्रय विभा कृतिः श्रूयते: क्षीणे दद्याती त्येकः॥ यदहरेव ये न पुरस्ता न्नप
श्चाद्दृशेथै व्योपद्दृतीत्य परः॥ तत्र क्षयपर्वे कृतिवशाद्भवतां स्यागहा दृश्यते ऽपरस्थकृ
तिवशाद्दर्शने कुतो नास्तीति चेत्॥ उच्यते॥ चंद्रादर्शनं तु पितृभ्यो दानकालदिवसे
सर्वदान नियतं॥ चंद्रक्षयस्तु सर्वदा नियतश्चवस्य परमक्षयइति बहुशः प्राक्प्रतिपादि
तं॥ इदानीं पुनरपि दृढबोधाय प्रतिपाद्यते॥ यथाहुः कात्यायनाचार्याः श्लोकत्रयेण॥
आग्रहायण्याममावास्या तथा ज्येष्ठस्य या भवेत्॥ विशेषमस्या ब्रुवते चंद्रचारविदो जनाः॥
अत्रेंदुराद्यप्रहरे वतिष्ठते चतुर्थभागोनकलावशिष्टः॥ तदंत एव क्षयमेति हन्त स्त्वमेवं ज्यो
तिश्चक्रमिदा वदंति॥२॥ यस्मिन्नष्टेद्वादशैकश्च यं व्यस्तास्मीस्तती यापरतो न दृश्यते॥ एवं च
चंद्रमसो विदित्सा क्षीणेतस्मिन्नपराह्ले च दद्यात्॥३॥ यस्मिन्नब्देद्वादशैकश्च मध्येइति

Rajawade Samshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(10A)

माद्धिपाठः॥ एतद्वाक्यानुरोधादपराह्णमाष्टमांशालोक्ये परमक्षयस्यतत्र सं-
हितत्वात्तत्रैव पितृश्राद्धानमुचितं ननु पूर्वेद्युर्दिनगतचंद्रस्याष्टमांशे॥ चतुर्द-
ष्टमे भागे क्षीणो भवतीति वाक्यं च माष्टम भाग एव परमं क्षयं प्रतिपादयतीति यथा॥ च-
र्दश्याः अष्टमे भागे चंद्रमा प्रतिपद्य [illegible] षु उत्तरोत्तरं क्षीणो भवत्॥ अधिकः क्ष-
भवति॥ अमावास्यायाः अष्टमे भागे [illegible] वृद्धिक्षयापेक्षयापुनर्दृश्यः॥ अतिशयेन ति-
पावतू॥ क्लिवेति ज्योतिःशास्त्र प्रसिद्धं [illegible] णुः परमाणुरूपो भवेत्॥ परमक्षीणो भ-
वेदिति अतो भास्वत्क्षण एव परमः क्षयश्चंद्रस्येति तत्रैव पिंडपितृयज्ञ इति सिद्धं॥ त-
स्मात्रेधा विभक्तदिनस्य परमक्षयोपेते तृतीये भागे ऽस्त संनिधानरहिते पिंडपितृ-
यज्ञः कार्यः दशमुहूर्त्तादुत्तराश्च त्वारो मुहूर्त्ताः श्राद्धकालः संध्यासमीपस्था मुहूर्त्ते

"Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai."

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)
दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८
Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com